

Моўны аналіз “Жыцця Аляксея, чалавека божага” (графіка-арфаграфічны ўзровень)

У дадзеным артыкуле аб’ектам даследавання з’яўляецца агіяграфічны помнік “Жыцце Аляксея, чалавека божага” (далей ЖАЧБ – Л.Н.), змешчаны ў рукапісным зборніку канца XV ст. Цікаваць да помніка абумоўлена тым, што па змесце і часе напісання, па сваіх моўных асаблівасцях ён з’яўляецца адным з самых выдатных помнікаў старабеларускага пісьменства – творы зборніка адметныя тым, што яны ў некаторай ступені “прадугадалі тыя кірункі развіцця беларускай пісьмовай мовы, якія больш акрэслена вызначыліся на паўстагоддзе пазней” [2, с. 97].

Аналізуемы рукапісны пераклад ЖАЧБ захаваўся ў спісе канца XV ст. Паводле П. Уладзімірава, тэкст жыцця наследуе рэдакцыі XIII ст. *Legenda Aurea*, створанай архіепіскапам Генуі Джакапа дэ Вараджыне, і прыйшоў на беларускія землі праз чэшскае пасярэдніцтва [3, с. 288].

Прадмет прапанаванага ў артыкуле даследавання – графіка-арфаграфічны ўзровень ЖАЧБ. Паслядоўны аналіз умоў ужывання літарных і дыякрытычных знакаў, улік глыбіні адлюстравання на пісьме маўленчых з’яў дазволілі рэалізаваць пастаўленую мэту – даць агульную характарыстыку помніка і вызначыць рэлевантна старабеларускія моўныя рысы ў ЖАЧБ.

“Жыцце Аляксея, чалавека божага” напісана малодшым паўуставам – у тэксце актыўна выкарыстоўваюцца графемы *ї* (звычайна перад галоснымі), *є*, *ѣ*. У параўнанні з уставам асноўныя лініі літар менш правільныя, тып пісьма не вельмі паслядоўны.

Тэкст ЖАЧБ мае за аснову кірылічны шрыфт. Сярод надрадковых знакаў у тэксце ЖАЧБ прадстаўлены цітлы. Шырока ўжывальнымі з’яўляюцца вынасныя літары з каморай: *бы^а* *ѣвфимилно^м* і інш. Найбольш часта (у 40 % выпадкаў) выносіцца суфікс *а у дзеяслоўных формах прошлага часу: *пришо^а*, *розда^а*, *псла^а*, *д^акова^а*. Простае цітла *~* адпаведна традыцыі выкарыстоўваецца для скарачэння каранёвых марфем назоўнікаў, якія абазначаюць сакральныя паняцці: *ихъ сѣномъ ѿ бдари^л*, *цѣрковномуу*, *члѣва бжѣ^ѣго*, *млтва* і інш.*

Для размежавання гукаў [‘э] і [э]-ётаванага перапісчык ЖАЧБ выкарыстоўвае не толькі разналітарнае напісанне – пры абазначэнні ётаванага галоснага над літарай *еть* ставіць кендэму: *роубиѣ, ѡноѣ, ѣѣ, ѣоуфимьѡноу^с*. З кендэмай заўсёды пішацца *амега*: *ѡ* (*ѡдинаѡ, ѡноѡ*) і *і* *дзесяцерычнае* (*закоуреніѣ, марїи, ѡтѡитїа*). У тэксце ЖАЧБ пасля *а, о, и, ы, у, ю, і* пішацца *і* *васьмерычнае* з кропачкай *и*: *которую ись ѡблюбеницею, приими* і інш. Пашыранае ўжыванне надрадковых знакаў, прадстаўленае ў ЖАЧБ, можна разглядаць як праяву паўднёваславянскай рэформы правапісу [4, с. 58].

Ва ўжыванні графем *ь, ѣ* адзначаюцца выпадкі іх змяшэння: *сьмьнадцать – сьмьнадцать – семнадцать; покормь – покормь*; у двух напісаннях вылучаны *ѣ* пры збегу зычных: *а кгълаѣсь, рѣвати*. Большасць жа выпадкаў ужывання рэдукаваных адпавядае традыцыі: графема *ь* пішацца для абазначэння мяккіх зычных у канчатках і каранях слоў – *перькгримо^М, цесарьскомь* і інш., перапісчык актыўна выкарыстоўвае *раздзяляльны ѣ – не челоѣѣчи^М, ѡтоитью, ѡбличье* і інш. Літара *ѣ* шырока ўжываецца пры суфіксальным *-л-* у формах прошлага часу дзеясловаў: *быль, мешкаль, постоупиль* і інш. Цікавым падаецца прыклад *ѡтѡитїа*, дзе графема *ѣ* выконвае раздзяляльную функцыю. У цэлым ЖАЧБ характарызуецца пэўнай нявызначанасцю ва ўжыванні літар *ь, ѣ*, што выклікае складанасці ў трактоўцы рада фанетычных з’яў, адлюстраваных у помніку.

Перапісчык ЖАЧБ выразна не размяжоўвае функцыі рэдукаваных *ь, ѣ*, але можна сцвярджаць, што тэксту помніка ўласціва адлюстраванне зацвярдзелых губных зычных: параўн. *сьмнадцать – сьмьнадцать – сьмьнадцать*.

Пры характарыстыцы ЖАЧБ варта ўлічваць шэраг аспектаў. Афармленне тэксту ў адпаведнасці з графіка-арфаграфічнай сістэмай царкоўнаславянскай мовы, відавочна, было абумоўлена рэлігійным характарам твора. Пратаграфічная прырода помніка магла паспрыяць з’яўленню ў тэксце чэхізмаў. А палітычная сітуацыя збліжэння беларускіх і польскіх земляў, якая склалася ў канцы XV ст., спрычыніла, верагодна, ужыванне запазычанняў з польскай мовы.

Назіранні над афармленнем тэксту ЖАЧБ могуць быць прадстаўлены ў выглядзе наступнай табліцы:

Графіка-арфаграфічныя асаблівасці ЖАЧБ

Назва з’явы	Прыклады
змяшэнне літар л і ѣ (е)	<i>мѣшкати – мешкати, дѣкова^л – декоую, свѣтское хвалы, зазвинѣ^л</i>
з’яўленне [e] < [a]	<i>се видело, верноулисѣ, се перевезти, злѣклисѣ, се смилувати, протѣгнетсѣ, погледела і інш.</i>
замяшчэнне літары ѣ на е	<i>мешкати, мехъ, посмехали, грешны, детей, се видело, терпеливыи, беда, бегаючи, целовати</i>
размежаванне гукаў [r] і [r̥]	<i>гнориюс, тогда і перькгримо^м, а кѣглаѣсѣ, кде, никде</i>
адлюстраванае звужэнне [o] > [y]	<i>оукрѣтне</i>
перадача зацвярдзення губных	<i>семънадцать, семнадцать</i>
перадача на пісьме [ŷ]	<i>оу роуце, оу небо, оуздыхаючи, оусегды, оу нѣлю, оустоупивши оу соу^л</i>
адлюстраванне пераходу [e] > [o]	<i>жсона, тѣжсок, оутешоны, шолкове, ничого, лежачого, идоучого, нашого, оуставичон і інш.</i>
фанетызацыя правапісу	<i>нине, нинѣка, тисѣча, здрапавиши, згинуола, чересѣ такѣѣ лѣѣта, ис ѣными</i>

Увагу прыцягваюць некаторыя прыёмы афармлення вакалістычных з’яў.

Гук [a] пасля мяккага зычнага абазначаецца праз:

- графему **л**: *злѣклѣсѣл, ѣлѣти, прешлѣхетного* і інш., за выключэннем графічнага паланізма – *ѣтола* – л з польскага *l* перадае гук [л’], таму і не патрабуе перадачы памякчонага [‘a];

- змяшэнне літар **л** і **ѣ** (е): *мѣшкати – мешкати, дѣкова^л – декоую, свѣтскоеѣ хвалы, зазвинѣ^л*. Увагу прыцягвае словаформа *дѣкова^л*, дзе **л** магло быць ужыта на месцы польскага *ę* (*dziękował*) па аналогіі чыста рускіх слоў, якія маюць *a* пры *ę* (*często – часто*). Перадачай акання можа тлумачыцца напісанні *мѣшкати, свѣтскоеѣ хвалы* ў якім польскія *mieszkać* і *świeckiej* атрымлівае беларускую фанетычную афарбоўку. Напісанне *декоую* праз *e* магло быць кірылізаваным чэхізмам – *děkovati*. За марфалагічны паланізм (на узор польскіх формаў на *-iał, -iali*) варта, відаць, прымаць словаформу *зазвинѣ^л* [4, с. 290].

- увядзенне *e < a*: *се видело, верноулисѣ, протѣгнетсѣ* і інш. Але варта ўлічваць і магчымую карэляцыю пададзеных прыкладаў з польскім правапісам (*się ubierać, zleknać się*). У ЖАЧБ сустрэліся і гіпернармальныя напісанні *погледела, протѣгнетсѣ*.

Для абазначэння пачатковага, каранёвага і канцавога спалучэння гукаў [ja] ужываецца графема **л** (за выключэннем *надеѣл, моѣл, которѣл*): *лѣвна і ѣвѣфимиѣлнѣ, стоѣло* і інш. Відавочна, на месцы **л** для абазначэння [ja] стаіць

графема *а* ў словаформе *штѣитѣа*, якую можна разглядаць як графічны паланізм [2, с. 98].

У ЖАЧБ літары *ѣ*, *ѣ*, *е* перадаюць розны па гучанні і вымаўленні гук [э]. Графема *е* служыць для абазначэння памякчонага [э]: *зеркало*, *милосердныи* і інш. Літара *ѣ* ў тэксце выкарыстоўваецца выключна для перадачы [э]-*этаванага* – *ѣвфимиаънъ*, *молчаниѣ*, *таѣмнице* і інш. Найбольшую цікавасць уяўляюць напісанні з *яцем* (*ѣ*), які сустракаецца ў каранёвых і суфіксальных марфемах: *лѣтъ*, *свѣдокъ*, *мѣста*, *штоустѣла ѣсми* і інш.

У старажытнасці графема *ѣ* абазначала асобы галосны гук пярэдняга радугу, які ў беларускіх гаворках супаў з [э] або наблізіўся да яго. У выніку такой канвергенцыі адбылося змяшэнне *ѣ* – *е* [1, с. 15], прадстаўленае ў тэксце ЖАЧБ. Перапісчык ставіць *е* замест стараславянскага *ѣ*: *мешкати*, *посмехали*, *грешны*, *детей*, *се видело*, *терпеливыи*, *беда* і інш. Пра неразмежаванне перапісчыкам функцый *ѣ* і *е* сведчаць і прыклады кшталту: *оусѣдши* – *седить*, *вѣдати* – *(по)ведати*, *имѣти* – *мети*, *за семънадцать лѣтъ* – *черезъ семънадцать летъ*.

Гук [i] ў ЖАЧБ афармляецца пры дапамозе графем *и*, *и́* і *і*. Літара *и* ўжываецца пры абазначэнні гука [i] ў становішчы пасля мяккага зычнага: *приводити*, *проочутившица* і г. д. Літара *і́* з кендэмай ў тэксце ЖАЧБ выкарыстоўваецца як арфаграфічны варыянт *и*: *і́* суадносіцца з [i] пасля мяккіх зычных, але пішацца выключна перад *этаванымі* галоснымі і [j]: перад *ѣ* – *такіе*, *потешеніе*, перад *и*, *и́* – *маріи*, *римскіи́* і *штѣитѣа*. Апошні прыклад даследчыкамі рацыянальна трактуецца як арфаграфічны паланізм, дзе спалучэнне *іа* (замест *ѣ*) перадае польскае *ia* (*odejścia*) [2, с. 98-99].

У жыцці гук [ы] традыцыйна перадаецца праз графему *ы*: *первыи́*, *золотыми* і інш. Але ў тэксце ЖАЧБ сустракаюцца альтэрнатыўныя варыянты: *исыными* – *исъ иными*, *вдѣднѣа ѣго штѣитѣа*, *нине*, *нинека* (магчыма, з польскага *nińie*), *тисѣчи* (магчымае запазычанне з чэшскай мовы – *tisíc*).

У жыцці гук [у] перадаецца графемамі *ук* (*ѹ*), *ю* і дыграфам *оу* (= *ѹ*). Літара *ю* пішацца пры абазначэнні [ʏ] пасля мяккіх зычных – *влюбеницю*, *милостыню*, а таксама пасля галосных – *гнорююсь*, *со мною* і інш. У функцыянальным плане графемы *ѹ* і *оу* з’яўляюцца дублетамі: *ѹзѣти*, *оу домѹ*, *прістѹити* –

оудовою, оу домоу, на наоукоу, але ў ЖАЧБ прэвалное стараруская традыцыя абазначэння [y] праз оу (93 % ужыванняў).

Скрыптар ЖАЧБ, абазначаючы гук [o], размяжоўвае функцыі дзвюх графем **o** і **o**. Для абазначэння пачатковага [o] заўсёды выкарыстоўваецца *омега* (**o**): oблюбеницю, oдина, oбличье і інш. Для спалучэння [om] у прыназоўніках, прэфіксах і каранях слоў ужываецца дыграф **o**: **o** *великости*, **o** *дана*, **o** *це*^M і інш. (акрамя oтoитью, oтъитiа) У астатніх жа пазіцыях стала пішацца **o**: oчa^L, oжoкь, oдоучoго і інш.

У тэксце ЖАЧБ сустракаюцца выпадкі замены **o** літарным спалучэннем оу, якое магло перадаваць беларускае маўленне – звужэнне [o] > [y] – з’яву новую і спецыфічную (oукрyтне). Пры гэтым варта адрозніваць з’яўленне [y] з марфалагічных прычын (oкoу^L).

Пры характарыстыцы графіка-арфаграфічных адметнасцяў ЖАЧБ у кансанантнай сістэме варта звярнуць увагу на размежаванне перапісчыкам гукаў [z] і [r]. Скрыптар перадае іх у тэксце рознымі літарнымі напісаннямі – **z** і **кz** адпаведна: zнорюсь, на zоловоу, zолос і інш.; пeрькzримо^M, а kzгьлаeсь. У тэксце сустракаецца альтэрнатыўны (спрошчаны) спосаб адлюстравання [r] у прыслоўях – кде, никде.

Згодна са старабеларускай традыцыяй у ЖАЧБ адносна паслядоўна перадаецца [y]. Гэтую функцыю выконвае спалучэнне оу ў прыназоўніках: oу чистоте, oу которою, oу скарeдноe платье і інш.; у прэфіксальных марфемах: oувe^L oу црковь, oуcъдиши, oумъсто, oузавши і г. д.; у каранёвых марфемах: oусегды, oусе (oусега, oуси). Але в роубе, во^L не, в девaтоую, во всих, во мше, ёвфимaно^M.

Пра беларускі ўплыў на тэкст жыцця сведчыць і той факт, што скрыптар ЖАЧБ у шматлікіх выпадках перадае пераход [e] > [o], абумоўлены зацвярдзеннем шыпячых: жoна, лeжачoго, свъчo, нашoго і інш. Але рeчь, чeмоу, рeкoучи (9 выпадкаў), тисaчи, oблoчилиcя. Адметна, што пры адлюстраванні зацвярдзення шыпячых зычных, скрыптар відавочна пазбягае перадачы зацвярдзелых [p] і [ц]: мoлoдeць, oблюбеницю, pъ^L, живoтa і інш.

Сярод рэлевантна беларускіх графіка-арфаграфічных характарыстык жыцця варта адзначыць перадачу ў шэрагу напісанняў фанетычных асіміляцыйных з’яў: ис yными; гіпернармальнае oд тoлe; oдъ днa, здpaвши,

згиноула, з достаток, з неба – асіміляцыя па звонкасці; *чересъ такіѣ лѣта* – асіміляцыя па глухасці.

Аналіз графіка-арфаграфічнай сістэмы ЖАЧБ выявіў, што асновай для графіка-арфаграфічнага афармлення тэксту ЖАЧБ стала традыцыйнае пісьменства. Між тым у помніку сустракаюцца графічныя паланізмы; шэраг напісанняў аформлены згодна са старабеларускай мовы.

Літаратура

1. *Булыка А.* Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. – Мінск, 1970.
2. *Жураўскі А.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2 т. – Т. 1. – Мінск, 1967.
3. *Карский Е.* Западнорусский сборник XV века Публичной библиотеки в С.-Петербурге Q. 1. № 391 // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – Москва, 1962.
4. *Карский Е.* Исторический очерк звуков белорусского наречия // Язык белорусского племени // Белорусы. – Т. 2. – Вып. 1. – Минск, 2006.